

प्रकरण - पाचवे

उपसंहार

प्रकरण - पाचवे

उपसंहार

दलित कवितेच्या वाटचालीत राम दोतोंडे यांनी आपल्या दमदार कवितेने, आपले नाव आघाडीच्या दलित कवींच्यामध्ये आधोरेखित केले आहे. त्यांचा पहिला कवितासंग्रह 'रापी जेव्हा लेखणी बनते' आणि तब्बल बावीस वर्षांनी निघालेला 'गल्ली बदललेला मोर्चा' हा कवितासंग्रह म्हणजे दलितकाव्य वाङ्मयातील महत्त्वाचे कवितासंग्रह मानले जातात. या दोन कविता संग्रहांच्या आधारे त्यांच्या काव्यलेखनाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट केली आहेत.

प्रकरण पहिल्यामध्ये 'कविता एक वाङ्मय प्रकार' म्हणून कवितेची वाटचाल स्पष्ट केली आहे. त्यामध्ये कवी राम दोतोंडे यांची कविता दलित कविता म्हणून नावारूपाला आल्यामुळे मराठी कविता व दलित कविता यांच्या वाटचालीच्या विकासाचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. मराठी कविता त्या त्या कालखंडात तत्कालीन परिस्थितीशी व युगाशी सांगड घालून आपआपल्या ठिकाणी उठून दिसत होती. तत्कालीन समाजमन, धार्मिक भावना, सांस्कृतिक जीवन, राजकीय जीवन त्या कवितेतून स्पष्ट झाल्याचे जाणवते, प्रामुख्याने संत, पंतातल्या कवितेपासून मराठी कविता विकास पावते, या कालखंडात भक्ती, युक्ती, सामाजिक भान व्यक्त होते. ज्ञानेश्वर, तुकाराम, नामदेव आदि संतांनी, भक्ती शिकवली तर संत चोखामोळा बंका महार, निर्मळा, कर्ममेळा यांनी उपेक्षितपणाच्या जातीहीनतेच्या भावना स्पष्ट केल्या. याशिवाय आठरापगड जाती धर्माच्या संतांनी उपेक्षितपणाच्या भावना स्पष्ट केल्या आहेत. पंडितांनी युक्त्या वापरून लौकिक जीवनातील रंग कवितेत भरले. तर शाहीराने या कवितेत लौकिक जीवनावर अनेक रंग उधळले मानवी जीवन वीर, शृंगार रसाने भरून टाकले.

यानंतर केशवसुतांनी आधुनिक जीवनातील महत्त्वाचे बदल घडविणारी कविता लिहिली. समाजातील ताण-तणाव, जातिभेदाची जाणीव, नवीन जाणिवा, भक्तीपेक्षा मानवी मूल्ये महत्त्वाची आहेत हे त्यांनी दाखवून दिले. यानंतर रवीकिरण

मंडळाची कविता, कवी कुसुमाग्रज, कवी अनिल, कवी बोरकर, कुसुमावती देशपांडे यांचा कवितालेखनाचा काळ येतो. नंतर मर्ढेकरांच्या पासून नव कवितेचा काळ सुरू होतो. त्यानंतर १९६० नंतरची कविता ग्रामीण आणि दलित या दलित कवितेतील महत्त्वाचे कवी राम दोतोडे याच्या काव्यलेखनाचे विशेष पुढील प्रकरणापासून पाहण्यात येतील.

दुसऱ्या प्रकरणात राम दोतोडे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय करून दिला आहे. अत्यंत गरीब कुटुंबात चांभार जातीत जन्माला आलेल्या राम दोतोडे यांनी प्रतिकूल परिस्थितीतून आपले शिक्षण पूर्ण केले. हा काळ दलित पंथर चळवळीचा होता. अनेक कार्यकर्ते चळवळी उभा करून, दलितांवरील अन्याय, अत्याचार दूर करण्यात गुंतले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराने प्रभावित झालेल्या अनेक तरुणांच्या फलटणीच्या 'फलटणी' तयार होत होत्या. शिक्षणाचे केंद्र व संस्काराचे मंदिर असलेले मिलिंद महाविद्यालय चळवळीचेही माहेरघर बनले. इथे शिक्षण घेणारा विद्यार्थी आंबेडकरी विचार तत्त्वाने भारावून जायचा. नकळतपणे दलित चळवळीत उतरत असायचा आणि पुढे कथा, कविता करायचा हा या वाङ्मय प्रकारातून आपल्या वरचा अन्याय अत्याचार व्यक्त करायचा प्रसंगी चळवळीत प्रत्यक्ष भाग घ्यायचा. तेवढ्याच ताकदीने शिक्षण घ्यायचा.

कवी राम दोतोडे यांना या परिसराचा फारच मोठा स्पर्श झाला, नव्हे तर राम दोतोडे मिलिंद परिसरचे एक सदस्य झाले. प्रा. अविनाश डोळस, प्रा. रायमाने इ.च्या प्रेमळ आशीर्वादाने राम दोतोडे घडत गेले आणि काव्यलेखनही करू लागले. चळवळीची छोटी-मोठी कामे करू लागले. एक कार्यकर्ता, कवी तयार झाला. साहित्याच्या क्षेत्रात, 'रापी जेव्हा लेखणी बनते' हे शीर्षक घेऊन आशयाची सूचकता दिग्दर्शित करणारे, दलित कवितेच्या प्रवासातील उत्तम मुखपृष्ठ असणारे, वर्णमालेच्या पार्श्वभूमीवर चिटकवलेल्या चामड्याचा तुकडा ठेवून कविता संग्रहाचे शीर्षक आधोरेखित केले आहे. चांभार जातीत किती अंधश्रद्धा आहे. शिक्षणाचा गंध नाही. आंबेडकरी विचारापासून हा समाज कसा

दूर आहे याचे सर्व चित्रण या कवितासंग्रहात येते. त्यानंतर बावीस वर्षांनी निघालेला दलित राजकारणाची दिशा व दशा व्यक्त करणारा, 'गल्ली बदललेला मोर्चा' या कविता संग्रहाच्या प्रेरणा या मिलिंद परिसरांच्या व डॉ. आंबेडकरी विचारांच्या आहेत, तत्कालीन चळवळीत काम करताना आलेली आत्मभान, जाणीव जागृती, इ. च्या प्रेरणेमुळे राम दोतोंडेची कविता घडत गेली. त्याच्या समकालीन कवी नामदेव ढसाळ, ज.वि. पवार, त्र्यंबक सपकाळे यांच्या कवितेपेक्षा वेगळ्या वळणाची त्यांची कविता आहे. आत्मटीका करणारी समाजाभिमुख असणारी, आपल्या जातीविषयाची, मागासलेपणाची वंचना करणारी ही कविता आहे. त्याची तक्रार आहे, ती रास्त आहे. "चांभार" समाज आंबेडकरी विचारांकडे वळला नाही. मात्र आंबेडकरी विचाराने 'रापी' ची लेखणी केली. तत्कालीन दलित (चांभार समाजाला उपदेश करित हा कवी समाज जागृती करतो.) दलित मनाला आत्मभान आणून देतो. स्वतःच्या कौटुंबिक जीवनातील ताण-तणावाचे चित्रण करतो. म्हणून त्याच्या समकालीन कवीच्या कवितांपेक्षा त्याची कविता वेगळ्या विचारांची वेगळ्या दर्जाची आहे.

तिसऱ्या प्रकरणात 'रापी जेव्हा लेखणी बनते' व 'गल्ली बदललेला मोर्चा'चे आशय सूत्र स्पष्ट केले आहे. ज्या समाज जीवनातून आला ते समाजजीवन न बदलणारे आहे. ऐरण हस्तीसोबत सतत वहाणा शिवून देणारे, त्यातच धन्यता मानणारे, समाजजीवन, अनेकांच्या पायांना सजविणारे, स्वतः मात्र आनवाणी पायाने डोंगरवाटा तुडविणारे हे जग असले तरी राम दोतोंडेसारखा कवी त्यांच्या समाजाला आत्मभान आणून देतो. गावात विहीर मांगा-महारांनी खणायची, पाणी लागल्यावर तेच पाणी घेण्याचा हक्क त्यांना नसतो. पाणीवर काढावे. पण तेच पाणी वरून वाढल्यावर प्यावे असे हे जग साधी झोपडी सगळीकडे कातडं, रापी, वादी, हस्ती, टाचटिभा, यात गुरफटून स्वतःला धन्यता मानणारे हे जग कवी शिक्षणाने आंबेडकरी विचाराने सुधारू पाहतो आहे. आंबेडकरी विचार जाणवा नसा-नसात भिनल्यामुळे त्याच्या हातातील रापीचे रूपांतर लेखणीत होते आणि तो मानवी मूल्यांच्या संघर्षासाठी सज्ज होतो. तत्कालीन पारंपरिक

नितिमूल्यांच्या विरोधात विद्रोह करतो. चिडून आपल्या जन्मदात्याला विचारतो.

“हे बाबा

रापी ने कातडे कापण्याऐवजी

का कापले नाहीत -

येथल्या राक्षसी रूढीचे नाळ” (प्रश्न बापासाठी, पृष्ठ-१८)

चांभार किंवा चर्मकार या समाजाच्या स्वरूपाविषयी, स्थिती-गती आणि पारंपरिकता जोपासणाऱ्या वृत्ती-प्रवृत्ती याचा वेध घेण्याचे कार्य ‘रापी जेव्हा लेखणी बनते’ या संग्रहातील कवितेने केले आहे. दैववाद झुगारून, मानवी सामर्थ्य प्रकट करणारी, मानवी जीवनाचे तत्त्वज्ञान सांगणारी ही कविता आहे. स्वातंत्र्य, बंधुत्व, न्याय या मूल्यांची मागणी करीत तथागताच्या सम्यक विचारांची पुढील भावी पिढ्यांना प्रेरणा देणारी ठरते.

‘गल्ली बदललेला मोर्चा’ हा त्यांचा दुसरा कवितासंग्रह, पहिल्या कवितासंग्रहाच्या नंतर तब्बल २२ वर्षांनी प्रकाशित झालेला या कालखंडात बदलत गेलेले सामाजिक, राजकीय वास्तव्य, पुरोगाम्यांनी बदललेले आपले मार्ग, दलित चळवळीची झालेली त्यांचे विसकटलेपण, त्यातून कार्यकार्याच्या मनात निर्माण झालेले वैफल्य, नैराश्य, सांस्कृतिक स्थितीशीलता, सांस्कृतिक-धार्मिक, दहशतवाद, स्त्रियांचे शोषण तिच्यावरच्या अन्यायाच्या अनेक तऱ्हा, लोकशाही मूल्यांची होत चाललेली अधोगती या वृत्ती कवीला स्वस्थ बसू देत नाहीत. या सर्व गोष्टींचे या कवितासंग्रहातून केले आहे. ते या कवितासंग्रहातील कवितेतून चळवळीच्या गतिशीलतेवर प्रकाश टाकतात. ते म्हणतात,

‘मी निघालोय,

एका हातात मी भोगलेली त्याची आयुष्य

दुसऱ्या हातात.

त्याच्या असीम वेदनेची कविता.’

(‘गल्ली बदललेला मोर्चा’, ‘तुम्ही टाळ्या वाजवा’, पृष्ठ-७४)

समूह मनाशी असलेली कवीची बांधिलकी आणि स्वतःच्याची नैतिक जबाबदारी या दुहेरी भूमिकेतून ही कविता साकार होते. कवी स्वतः दलित युवक आघाडीचा सक्रिय कार्यकर्ता होता. त्यांने अनेक आंदोलने केली आहेत. त्यामुळे चळवळीची कविता त्याने लिहिली आहे. हीच खरी दलित कविता आहे. कारण दलित कविता ही चळवळीतून निर्माण झालेली आहे. हिला चळवळीचा आधार आहे. इथे कवी हा कार्यकर्ता कवी असल्यामुळे त्यांची कविता दलित चळवळीचे दिशा, दशा अत्यंत संमर्पकपणे स्पष्ट करते. याचबरोबर स्त्रियांच्या शोषणाचे, चित्रणही येते. पुरुषी व्यवस्थेने त्यांचा कसा छळ मांडला आहे याचे प्रत्ययकारी चित्रण प्रस्तुत कविता संग्रहात येते.

राम दोतोंडे यांच्या कवितेत दलित समाजाचे वास्तवदर्शी चित्र रेखाटले आहे. स्वतःच्या समाजाच्या आधोगतीचे चित्र रेखाटले आहे. आंबेडकरी विचाराचे भान घेऊन, दलित समाजमन, जागाविण्याचे कार्य त्यांची कविता करते. त्यांच्या कवितेतील 'बाप' हा स्थितीवादी न बदलणारा, आणि 'आई' ही बदल घडविणारी आहे. सामाजिक राजकीय स्थितीगतीचे दिशा, दशाचे प्रत्ययकारी चित्र या काव्यसंग्रहातून घडताना दिसते. तसेच अंतर्मुखता, आत्मटीका हा या कविता-संग्रहाचा महत्त्वाचा विशेष आहे. 'रापी' कडून अन्यायविरुद्ध 'मोर्चा' कडे वळणाऱ्या कवीच्या काव्यप्रवासात समूहाशी समाजाशी असलेली बांधिलकी आणि स्वतःची नैतिक जबाबदारी लक्षात येते. त्यांची कविता आत्मटीकेकडून समाजव्यवस्थेच्या विश्लेषणाकडे जाताना दिसते. त्यातून सामाजिक दुभंगलेपणाची जाणीव निर्माण होते. सांस्कृतिक विघटन आणि धार्मिक वर्चस्ववादांचा थैमान मोर्चातील कवितेत चित्रित होतो. पुरुषी व्यवस्थेने अन्याय केलेल्या, स्त्रियांचे शोषण कवीने मांडले आहे. त्यावर खरभरीत, जळजळीत शब्दांत विद्रोह मांडला आहे. शेवटी कवी म्हणतो की, परिवर्तनवादी मोर्चाने आपला मार्ग बदलला. अचूक वार करण्याऐवजी 'मोर्चा' गल्ली बदलून बोळा बोळाने शॉर्टकट स्वीकारून घराच्या दिशेने माघारी वळला. त्याने दलित समाजाशी फितुरी केली. दलित चळवळीचे ध्येय रसातळाला गेले. समाजाची दिशा भरकटत चालली. कार्यकर्ता

भग्न झाला. त्यांच्या वैफल्य मनाचे चित्रण या कवितासंग्रहात येते. प्रस्तुत कवितासंग्रह म्हणजे दलित चळवळीचे सिंहावलोकन आहे.

चौथ्या प्रकरणात राम दोतोडे यांच्या कवितेतून अभिव्यक्त होणारी वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये मांडली आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने जाणवतो जो सामाजिक आशय, दलित समाजमताच्या स्थितीगतीचे दर्शन या कवितासंग्रहातून घडते.

स्वतःविषयी जाणीव, कौटुंबिक ताण-तणाव, 'बाप' आणि 'आई' यांच्या विचारातील विरोधाभास, स्त्रियांच्या शोषणाविषयीची जाणीव, त्याविषयीचा विद्रोह जाणवतो.

'दलित संवेदना' मोठ्या प्रमाणात जाणवतात. मानवी जीवनसंघर्ष, पिळवणूक, प्रस्थापिताविरुद्ध पुकारलेले युद्ध, फुले-आंबेडकरी विचारांचा कवीच्या वरचा पगडा व त्या विचारांतून त्यांची कविता निर्माण होतो.

विकसनशील दृष्टी व कवीला समाजात बदल हवा आहे. नवीन जीवनाची कवी वाट पाहत आहे. याशिवाय कवीने प्रतिभा, प्रतिकाचा मोठ्या चपलखपणे वापर केला आहे. 'लेखणीला' रापीचे प्रतीक वापरून कवी आपल्या साऱ्या जीवनाचे सार सांगतो. रापी जेव्हा लेखणी बनते तेव्हा जीवन उजळून निघते किंवा अरी, हस्ती, टाचाटिभा यांची प्रतिके वापरून कवीने चर्मकार समाजाच्या व्यथांना प्रतिकांच्या माध्यमातून बोलते केले आहे. आभाळ, सूर्य, अंधार, घरटे, पिंजरा, म्हसडी, फाडी इ. प्रतिमांतून त्याची कविता अधिक प्रभावीपणे स्पष्ट होते. एकूण दलित समिक्षकांनी दुर्लक्षित केलेल्या एका दर्जेदार कवीच्या कवितांचा व काव्यलेखनाचा अभ्यास प्रस्तुत लघु प्रबंधिकेत केला आहे.

